

ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Голі-Оглу Т.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства
Приазовського державного технічного університету
УДК 811.161.2 (075.8)

ДІАЛЕКТНИЙ МОВНИЙ МАТЕРІАЛ ЯК ОБ'ЄКТ ГЕНЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Представлене дослідження є спробою увести діалектний мовний матеріал у коло сучасних компаративних студій; здійснюється етимологічний аналіз ареально обмежених обрядових термінів «інклюд», «бай», їхніх функціональних варіантів із застосуванням найавторитетніших етимологічних джерел; досліджується зв'язок обрядового мовного коду з ритуальним маніпулятивним кодом східних слов'ян.

Ключові слова: діалектний обрядовий термін, функціональна локалізованість, мотиватор, прийом внутрішньої реконструкції, прийом зовнішньої реконструкції, етимон, обрядова мікросистема.

Голі-Оглу Т.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры
украинознавства Приазовского государственного технического
университета

ДИАЛЕКТНЫЙ ЯЗЫКОВОЙ МАТЕРИАЛ КАК ОБЪЕКТ ГЕНЕТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Представленная статья является попыткой ввести диалектный языковой материал в круг интересов современных компаративных исследований; проводится этимологический анализ ареально ограниченных обрядовых терминов «инклюд», «бай», их функциональных вариантов; данный анализ сопровождается апелляцией к наиболее авторитетным этимологическим источникам; исследуется взаимосвязь обрядового языкового кода с ритуальным манипуляционным кодом восточных славян.

Ключевые слова: диалектный обрядовый термин, функциональная локализованность, мотиватор, приём внутренней реконструкции, приём внешней реконструкции, этимон, обрядовая микросистема.

Goli-Oglu T.

– Candidate of Philological Sciences (PhD), Associate Professor of the
Chair of Ukrainian Studies of Pryazovskyi State Technical University

THE DIALECT OF THE LANGUAGE MATERIAL AS AN OBJECT OF GENETIC RESEARCH

This article is an attempt to introduce dialectal material into the circle of interests of modern comparative research as an object of study; the etymological analyses of areal limited ritual terms and their functional variants is held. This analysis is provided with the appeal to the most authoritative etymological sources; the interconnection of ritual linguistic code with ritual manipulative code of eastern Slavs is investigated.

Key words: *dialectal ritual term, functional localization, motivator, internal reconstruction, external reconstruction, etymological analysis, etymon, ritual microsystem.*

Постановка проблеми. Ареально обмежені у функціональному плані мовні одиниці не часто виступали об'єктом наукових пошуків компаративістів, оскільки така функціональна локалізованість і ненормативний характер обумовлювали неможливість практичного застосування до цього мовного матеріалу таких базових для порівняльно-історичного методу прийомів, як зовнішня і внутрішня реконструкції.

Аналіз досліджень. Певний сплеск інтересу представників компаративістики до діалектного мовного матеріалу спостерігаємо впродовж ХІХ ст., зокрема в працях німецьких (Я. Грімма, А. Шлейхера) та російських (О. О. Потебні, О. Г. Преображенського, М. В. Горяєва) мовознавців. Багатющий мовний матеріал, що може і має виступати об'єктом компаративних діалектологічних досліджень, знаходимо в тлумачних словниках того часу, насамперед у В. І. Даля («Толковый словарь живого великорусского языка»), Б. Д. Грінченка («Словарь української мови»), І. І. Насовича («Слоўнік беларускай мовы»), В. В. Радлова («Опыт словаря тюркских наречий»). Проте в ХХ ст. поступово увага та інтерес до таких досліджень згасає. Єдиним прикладом етимологічного студіювання діалектизмів у першій половині ХХ ст. можемо вважати безцінну багаторічну працю М. Фасмера «Этимологический словарь русского языка», адже саме в цьому словнику до етимологічного аналізу залучається не лише загальноновживаний літературно-мовний матеріал, а й діалектний. Проте в цьому напрямку М. Фасмер зробив лише перший крок; як зазначають Б. О. Ларін та Ю. В. Откупщиков, «... з величезного, наявного навіть в опублікованих роботах діалектного запасу «позалітературних слів» і не менш неосяжного запасу місцевих назв й особистих імен він (М. Фасмер – Г.-О.) залучив лише незначну частину. До того ж, як свідчать опубліковані рецензії і здійснене редакцією корегування, саме в діалектних і топонімічних етимологіях він зробив найбільшу кількість огріх» [6, с. 53–54].

Залучення до аналізу генези слів літературної мови діалектного мовного матеріалу має велике значення в дослідженнях лексичних ізоглос, які охоплюють різні групи мов, – з метою з'ясування ступеня спорідненості між окремими індоєвропейськими мовами. Це незаперечний факт. Проте важливими й перспективними, на наш погляд, є також спроби зміни вектора наукових етимологічних досліджень: залучення літературного

мовного матеріалу до етимологізування, об'єктом якого виступають діалектні лексеми.

Обрядові терміни, що мають функціональну ареальну обмеженість, також з повним правом можуть бути піддані етимологічному аналізу, до того ж, вони є надархаїчними утвореннями і містять маркери міфопоетичної інтерпретації картини світу, що, безперечно, стане в нагоді під час етимологічного студіювання літературномовного матеріалу.

З огляду на окреслений напрямок наукового студіювання, можемо сформулювати **мету** дослідження, яка полягає в здійсненні історико-етимологічного аналізу українських обрядових лексем, що мають ареально-функціональні обмеження; до аналізу буде залучено фонову екстралінгвальну інформацію, без якої такі студії будуть неповноцінними. Зазначена мета конкретизується в **завданнях дослідження**: 1) уточнити методику етимологічного аналізу; 2) здійснити генетичне дослідження українських діалектних обрядових лексем *інклюд* і *бай* із залученням слов'янського мовного матеріалу (внутрішня реконструкція); 3) дослідити семіотичні маркери зазначених діалектних обрядових лексем.

Виклад основного матеріалу дослідження. До великодньої календарної обрядової мікросистеми відноситься український бойківський термін *інклюд*, *інклиз*, *інклиз*, *анталюз*, *манклюд* “чарівні гроші, що завжди повертаються до свого володаря” [4, 3, с. 305], у минулому столітті – “неразменная серебряная монета, которая данная в уплату, возвращается к своему хозяину” [2, 2, с. 193]. За темпоральними показниками цей український термін належить саме до Великодня, оскільки в церкві “коли священник... уперше привітає всіх з Христовим Воскресінням, потрібно, тримаючи в руці срібну монету, відповісти: ”*Анталюз* маю!” Тоді ця копійка, походивши по інших руках, неодмінно повертається до мене не сама, а з усіма тими, що були поруч з нею” [дет. див.: 7, с. 102; 5, 2, с. 59].

Проте цей обрядовий термін не можна вважати повністю автономним. Про це свідчить етимологічний аналіз цієї лексеми та її варіантних форм: абсолютно точно встановлено, що дана лексема була запозичена з польської мови, де *inklúz*, *inklúza*, *m'inklúz*, діал. *Janklúz*, *Anglúz* має значення “предмет, у якому, нібито, сидить дух, що приносить щастя; чародійні гроші”; походить від лат. *in-clūsus* “замкнутий”, пов'язаного з дієслівною формою лат. *inclūdo* “закриваю, оточую, вміщую”, утвореним із префікса *in-* “в-, на-, при-” і дієслова *claudo* “закриваю, вміщую”, генетично споріднене з псл. **ključ*, укр. *ключ* [4, 3, с. 305].

Неповністю автономний характер укр. *інклюд* доводить й існування в російській мові культурного аналога – *неразменный рубль*, проте цей російський термін народної культури не можна вважати повним лексичним еквівалентом укр. *інклюд*, п. *inkluz*, оскільки очевидна їх семантична асиметричність, зумовлена певними культурно-історичними, економічними чинниками: запозичення з польської мови, напевно, відбулося раніше, ніж українські території увійшли до складу Російської Імперії.

У лексеми укр. *інклюд* є ще одне значення – “домашній чорт”, укр. бойк. *інклюдник* – те саме. Такий семантичний варіант цієї обрядової лексеми засвідчують сучасні етнографічні описи: “У вашій хаті йе *інкл’юз*, бо оногди йа йшоу у ночі коло вас і чуу, йек він щйез би, гримів на погоду” (записано в Івано-Франківській області) [10, с. 93]. Проте, як пише дослідниця походження українських міфологем Н. Хобзей, “у значенні ‘домашній чорт’ лексема *інклюд* засвідчена лише сучасними матеріалами. У давніший період (за етнографічними описами початку ХХ ст.) у смисловій структурі слова центральне місце посідало значення ‘чарівні гроші, що завжди повертаються до свого господаря’” [10, с. 93]. Ф. Колесса в праці “Людові вірування на Підгір’ю в с. Ходовичах Стрийського повіту” наводить таку оповідь: “Инчий чоловік такий уже буде, що як дасть гроші, в очи здає сі, що дав, що заплатив, а йно він сі відступит, а гроші тобі зза пазухи, тей назад в его капчух! Такий **ІНКЛЮЗ** не єден має: то всього си накупит, а гроші не спалит: все сі до него вертают” [5, с. 97]. Очевидно, що саме в значенні “чарівні гроші, які завжди повертаються до власника” цей обрядовий термін і був запозичений українською мовою з польської, а семантичний варіант – “домашній чорт” є вторинним, результатом перенесення: обрядово маркований термін на позначення предмета > демонологічна істота, хатній дух, який, нібито, сидить у цих грошах і надає їм магічної сили (за аналогією з польською мовою).

У деяких говірках білоруської мови й зараз ще функціонує омонім української лексеми *інклюд*, *інклюдза* – блр. *інклюдза*, проте він не має обрядової маркованості, а отже, не вважається обрядовим терміном, оскільки означає “замикання кола” (уперше зафіксовано у 1624 році) [1, с. 191]. Укр. *інклюд* “чарівні гроші” і блр. *інклюдза* “замикання кола” є генетичними міжмовними омонімами, адже вони мають спільний етимон – лат. *inclūsus*, а посередником у процесі запозичення виступає старопольська мова (сп. *inkluz*, *inkluz*). Як бачимо, білоруська лексема не розвинула у своїй семантичній структурі вторинного значення “чарівні гроші, що завжди повертаються до свого власника” і зберегла первісне значення

етимона. Це може служити непрямим доказом архаїчності, прадавності як самої білоруської лексеми, так і процесу запозичення з польської мови.

Звернемося до етимологічного аналізу ще одного обрядового гуцульського терміна *бай* “замовляння; вода, над якою замовляють; забава, вечірка; бесіда, мова”; обрядова маркованість цієї непохідної основи ґрунтується на сакральності будь-якого вербального акту в межах концептуальної картини світу слов'ян. Сакральність, утаємниченість притаманна народно-наївному уявленню про вербальну магію, яка є прагматичною основою традиційної концептуальної картини світу всіх індоєвропейців, зокрема слов'ян і балтів. Використання замовляння (гуц. *бая*) не є регулярним у хронологічному вимірі, а має обрядовий оказіональний, суто індивідуальний характер. Ритуал замовляння являє собою суворо регламентоване поєднання вербального й акціонального кодів.

Етимологічно корінь **vaj-* є спільнослов'янським, його, без лінгвістичних перешкод, можна виділити з праслов'янського лінгвального субстрату, залучивши до генетичних спостережень мовний матеріал з інших слов'янських мов: болг. *баячка*; серб. *бајалица*, *бајалуша*, *бајка*; укр. гуц. *баїля*, *баїльниця*, *баїльник*; усі зазначені мовні елементи мають семантику актанта магічного ритуалу замовляння (“жінка-замовляльниця, рідше – чоловік, який лікує замовляннями”). Етимологічно пов'язані елементи з близькою, проте не тотожною семантикою знаходимо і в російських діалектах: рос. південне *бай*, *байщикъ*, *баяла*, *байщица*, *баялка*, *баюнь*, пермське *баюконъ*, тверське *баюнья*, *баюня* мають семантику “оповідач, балакуча людина, краснобай” [3, 1, с. 39]. Як бачимо, російські локалізовані мовні елементи позбавлені ритуально-обрядової маркованості, вони є компонентами розмовного, ареально обмеженого мовлення і не претендують на сакральну-магічний статус у межах російської традиційної мовної картини світу.

Оскільки проаналізований український діалектний термін містить семантичні маркери міфопоетичної картини світу стародавніх слов'ян, абсолютно логічним виступає факт наявності у нього не одного, а кількох культурних аналогів, зокрема східнослов'янських, причому вони так само є ареально обмеженими у функціональному плані.

Етимологічний аналіз діалектного обрядового мовного матеріалу ускладнюється ще й тим, що обрядова лексика у своєму семантичному наповненні містить численні позамовні нашарування, зокрема міфологічні, езотеричні та народнокультурні семантичні компоненти, без урахування яких повноцінний етимологічний аналіз обрядової термінології є просто неможливим.

Отже, обрядові діалектні терміни виступають благодатним матеріалом для етимологізування, під час якого розкривається не лише глибинна внутрішня форма студійованої лексеми, а й позамовна культурна надбудова, що виступає як мотиватор та інтерпретатор даної лексеми. Діалектні лексеми, як правило, мають прозору внутрішню форму, яка виступає безцінним джерелом семантико-генетичної інформації, що й досі знаходить свою, хоча й обмежену, функціональну реалізацію в обрядовому просторі східних слов'ян.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Представлене наукове дослідження не претендує на завершеність і вичерпність, адже потребують студіювання інші аспекти згаданої проблеми, зокрема пошуки форм семіотизації діалектних обрядових термінів у межах східнослов'янських традиційних (наївних) картин світу, можливості й способи лексикографічної фіксації даних надархаїчних мовних одиниць, що є одним із шляхів їхнього збереження для прийдешніх поколінь.

Література

1. Булыка А. М. Лексичные заимствования в белоруской мове XIV–XVIII ст.ст. / А. М. Булыка. – Мн. : Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 т. / Борис Грінченко. – К. : Прогрес, 1996. – Т. 1–4.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Иванович Даль. – М. : Русский язык, 2002. – Т. 1. – 699 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; [головн. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.
5. Колесса Ф. Про вагу наукових дослідів над усною словесністю / Філарет Колесса. – Львів, 1923. – 200 с.
6. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии / Юрий Владимирович Откупщиков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2001. – 480 с.
7. Скуратівський В. П. Дідух : свята українського народу / Василь Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.
8. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / РАН, Институт славяноведения; [отв. ред. Н. И. Толстой]. – М. : Международные отношения, 1999. – Т. 2. – 697 с.
9. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.
10. Хобзей Н. В. Міфологічна лексика українських говорів Карпатського ареалу / Наталя Хобзей. – Дис. ... канд. філол. н. : 10.02.01. – Львів, 1995. – 182 с.